

CULTELE AFRICANE ȘI ARMATA ROMANĂ DIN DACIA. CÂTEVA CONSIDERAȚII

Atalia Onițiu*

Cuvinte cheie: armata romană, religie, Isis, Africa, politica imperială

Keywords: Roman army, religion, Isis, Africa, imperial politics

Religia militarilor din Dacia romană reprezintă un subiect care a intrat în atenția noastră acum mai bine de două decenii, materializându-se într-o serie de articole¹, la care putem adăuga teza de doctorat publicată în anul 2009². Analizând literatura de specialitate din țară și străinătate care abordează acest subiect complex, la care s-a adăugat propriul studiu întreprins pe un număr de 297 de inscripții ridicate de indivizi de cele mai diferite condiții din toate unitățile cunoscute în Dacia (legiuni și trupe auxiliare) și 142 de reprezentări provenind din castre, respectiv aproximativ 114 inscripții identificate în afara Daciei, am concluzionat, spre deosebire de autorii anteriori³, că religia armatei romane din Dacia are o structură oarecum flexibilă, putând fi identificate: religia oficială a statului roman (pe care armata trebuie să o deservească); divinități militare (Victoria, Minerva, Mars, Epona, Campestris, geniile, Dolichenus, Mithras); zei naționali (sirieni, palmyrenieni, africani, germanici); divinități de conjunctură (zeități salutifere (Aesculap și Hygia, Nimfele) sau protectoare (Medusa, Nemesis), invocate la nevoie (în baza principiului *do ut des*) și zei ai soldaților (Liber Pater, Venus, Silvanus)⁴.

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul. V. Pârvan, nr. 2–4, e-mail: atalia.onitiu@e-uvv.ro

¹ Ștefănescu 2004; Ștefănescu 2005; Ștefănescu 2005a; Ștefănescu 2005b; Ștefănescu 2006; Ștefănescu 2006; Ștefănescu 2006a; Ștefănescu 2006b; Ștefănescu 2006c; Onițiu 2016.

² Ștefănescu-Onițiu 2009.

³ Literatura de specialitate care abordează acest subiect aprecia că religia militarilor / armatei are o anumită structură, operând următoarele clasificări: I. religia oficială a statului/ culte acceptate/ culte locale/ genii ale unor locuri particulare (Von Domaszewski 1895; Helgeland 1978; Birley 1978); II. culte care corespund nevoilor soldaților/ culte care servesc integrării în armata romană/ culte care derivă din caracterul charismatic al împăratului (Ankersdorfer 1973); III. zeii statului/ zeii unității/ zeii soldaților (Speidel 1995); IV. religia oficială a statului/ cultele orientale/ cultele provinciale (Irby-Massie 1999); V. *religio castrensis/ religio militum* (Stoll 2001).

⁴ Ștefănescu-Onițiu 2009, 160–161.

Cercetările consistente desfășurate în ultimul deceniu, materializate în numeroase studii și articole, fără a fi neapărat vorba de noi descoperiri arheologice, ne-au determinat să reluăm și să reconsiderăm unele puncte de vedere formulate anterior.

Astfel, în legătură cu cultele nord-africane afirmam că „sunt o prezență insolită în peisajul spiritual al armatei romane. Saturnus, singur sau în asociere cu Latona, împreună cu care formează un cuplu divin, este prezent în invocații ale legiunilor. Acest cult se încadrează în categoria cultelor personale, fără impact social”⁵

Descoperirile arheologice ale ultimelor decenii nu au scos la lumină noi evidențe ale adorării divinităților nord-africane în rândul armatei romane din Dacia, prin urmare ne vom opri în cele ce urmează asupra celor trei inscripții votive cunoscute și consacrate în studiile de specialitate:

SATVRNO / SECVRO / M(arcus) HERENNIVS / FAVSTVS / LEG(atus) AVG(usti)⁶

CAELESTI AVGVSTAE / ET AESCVLAPIO AV / GVSTO ET GENIO /
CARTHAGINIS ET / GENIO DACIARVM / OLVS TERENTIVS / PVDENS
VTTEDI / ANVS LEG(atus) AVGG(ustorum) / LEG(ionis) XIII GEM(eminae)
LEG(atus) / AVGG(ustorum) PRO PRAET(ore) / [P]ROV(inciae) R(a)E /
TIAE⁷

NVMINI SATVRNO / REG(i) PATRI DEO / RVM/ ET LATONAE /
P(ublius) R[A]ECIVS / PRIMVS BEN / EF(iciarius) LEG(ati) LEG(ionis) / V
M(acedonicae) P(iae) / F(idelis) P(osuit) EX / V(oto) DOMO ZIGALI / AFER⁸

În toate cele trei cazuri invocarea divinităților nord africane are legătură cu originea dedicanților, nu cu statutul lor social sau cu poziția ocupată în armata romană. Cultul lui Saturnus nu este un cult exclusiv al comandanților, de asemenea nu este vorba despre o modă în rândul soldaților legiunii V Macedonica, cum considerase inițial M. Bărbulescu⁹, întrucât divinitatea apare și pe altarul lui M. Herennius Faustus, comandant al legiunii XIII Gemina, un alt contraargument fiind și acela că moda ar presupune o mai largă răspândire a cultului în interiorul unității militare, o difuziune prin imitație în rândul gradelor inferioare și al soldaților. Deși apar doar pe altare ridicate de legionari aceste divinități nu sunt nici divinități legionare, ci sunt prezențe solitare.

⁵ Ștefănescu-Onițiu 2009, 113.

⁶ IDR III/5, 314.

⁷ IDR III/5, 41.

⁸ Bărbulescu, Cătinaș 1979, 218.

⁹ Bărbulescu 1987, 48.

Ipoteza pe care o enunțăm noi, și anume că aceste invocații sunt un rezultat al influenței mediului provincial și că divinitățile africane fac parte din categoria divinităților naționale ale soldaților¹⁰, fără o largă difuziune în rândul armatei se confirmă, un argument în plus oferindu-l studii mai recente¹¹ care au evidențiat faptul că divinitățile supreme nord-africane (Saturnus – manifestare romană a lui Ba'al Hammon și paredra sa Caelestis – Tannit) au un areal bine delimitat, ocupând cu predilecție zona centrală a Maghreb-ului, fără reprezentări semnificative în alte părți ale Imperiului Roman, păstrându-și caracterul de divinități locale și naționale.

O situație complet diferită o întâlnim în ceea ce privește cultele egiptene (Isis, Serapis), care se situează la polul opus față de cultele nord-africane. Dacă în Africa acestea sunt considerate mai degrabă divinități de nișă, întâlnite în zonele portuare¹², în Imperiul Roman se bucură de o largă răspândire, deopotrivă în mediul civil și militar. La această situație a contribuit în mod categoric atitudinea casei imperiale și politica religioasă desfășurată de aceasta. Serapis a reprezentat divinitatea supremă și protectorul dinastiei Flavia, s-a bucurat de o mare popularitate în timpul domniei lui M. Aurelius, cunoscând apogeul în timpul dinastiei Severilor. În inscripțiile militarilor în special, din timpul domniei lui Commodus, Serapis este asociat împăratului sau lui Iupiter, devenind zeu tutelar al familiei imperiale, garant al viitorului și al victoriei¹³.

Descoperirile arheologice privitoare la cultele egiptene din provincia Dacia sunt semnificative, dar strict în relație cu mediul militar nu am putut considera decât câteva piese, datate în secolul al II-lea. Este vorba despre statuete de bronz ale lui Isis la Drobeta și *Porolissum*¹⁴, respectiv o statueta de bronz cu reprezentarea lui Horus de la *Porolissum*¹⁵. La acestea se adaugă manifestări de cult epigrafice de la *Apulum* și *Potaissa*.

În legătură cu cele trei inscripții de la *Apulum*:

SARAPI ET ISIDI / L(ucius) IVLIVS RVFINVS / PROCVLIANUS / TRIB(unus)
L(ati)C(lavius) / MIL(itum) LEG(ionis) XIII G(eminae)¹⁶

SARAPI / AVG(usto) / SACRVM / TIB(erius) IVLIVS / FLACCINVS / LEG(atus)
AVG(usti) / PR(o) PR(aetore)¹⁷

¹⁰ Ștefănescu-Onițiu 2009, 113.

¹¹ Shaw 2013, 248; McCarty 2016, 268.

¹² Shaw 2013, 254.

¹³ Bricault 2018, 228–229.

¹⁴ Berciu, Petolescu 1976, 30, nr. 10; Stîngă 1998, 130, Pl. 109/1; Popescu 2004, 155.

¹⁵ Popescu 2004, 155

¹⁶ IDR III/5, 318.

¹⁷ IDR III/5, 317.

SERAP[IDI] / C(aius) COSCO[NIVS] / SABIN[?IANVS] / P(rimus) P(ilus)
LEG(ionis) [?XIII GEMINAE] / FE[CIT]¹⁸

afirmam în mod eronat că „sunt inscripții puse de către militarii din legiunea XIII Gemina de la *Apulum*, două fiind depuse chiar în *principia*”¹⁹. Inscripțiile nu provin însă din *principia* castrului legionar de la *Apulum*, ci din sediul guvernatorului provinciei, *praetorium consularis* fiind situat în partea de est a castrului, iar în ceea ce privește inscripția lui C. Cosconius Sabinianus aceasta a fost descoperită în *canabae*-ele legiunii. Din *praetorium consularis* mai provine o inscripție pusă de guvernatorul L. Aemilius Carus (173–175) pentru Serapis-Iupiter-Sol, Isis-Luna-Diana *et dis deabusque conservatoribus*²⁰, cele trei inscripții putând sugera existența aici a unui lăcaș de cult. Dan Deac și Rada Varga apreciază că cele trei inscripții din sediul guvernatorului fac parte dintr-un trend general și că ar avea legătură cu războiul cu cvazii din anul 174²¹.

Tib. Iulius Flaccinus nu este legat al legiunii XIII Gemina, cum în mod eronat afirmam, ci a fost guvernator al Daciei Superior cândva în perioada anilor 164–168, cunoscut fiind și la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, pe o placă onorifică²² și un altar dedicat lui Iupiter și Mars Augustus²³. Dedicția sa prin urmare nu are legătură cu religia armatei, ci este un gest cu conotații politice, decurgând din funcția deținută și statutul său social. Dan Deac și Rada Varga afirmă că: *What is striking is the effort of Flaccinus to show his loyalty towards the Imperial Household by dedicating the altars to Jupiter and two other deities, Mars and Sarapis – the last two both named Augustus – an epithet which may suggest in this case an indirect, subversive manifestation of the Imperial Cult*²⁴. În opinia noastră dedicațiile lui Tib. Iulius Flaccinus nu trebuie privite deloc ca surprinzătoare, poziția sa în ierarhia provincială impunând ridicarea de inscripții către divinitățile oficiale ale statului roman și către zeii protectori ai casei imperiale.

Altarul (sau baza de statuie) ridicat de L. Rufinus Proculianus la finele domniei lui Antoninus Pius, eventual începutul domniei lui M. Aurelius are mai degrabă legătură cu cariera acestuia și cu apartenența la ordinul senatorial decât cu armata Daciei romane, un argument în acest sens fiind faptul că în anul 184 este atestat deja ca guvernator al Dalmatiei, după cum evidențiază I. Piso

¹⁸ IDR III/5, 315

¹⁹ Ștefănescu-Onițiu 2009, 114.

²⁰ IDR III/5, 319

²¹ Deac, Varga 2014, 13.

²² IDR III/2, 95

²³ IDR III/2, 245.

²⁴ Deac, Varga 2014, 12.

în comentariul la IDR III/5, 318. Poziția ocupată în legiunea XIII Gemina și menționată de inscripția de la *Apulum* este una obligatorie în *cursus honorum* al personajului, specificarea acesteia, alături de invocarea divinităților protectoare ale casei imperiale fiind argumente în sprijinul promovării sale ierarhice, iar nu gesturi încărcate cu semnificație religioasă.

Singura inscripție dintre cele trei care poate fi așadar pusă în legătură cu legiunea XIII Gemina rămâne cea ridicată de C. Cosconius Sabinianus, în aceeași locație fiind descoperită și o statuie de marmură fragmentară reprezentând-o pe Isis²⁵.

Dan Deac și Rada Varga iau în discuție drept un monument isiac și inscripția:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) S--? / CAECILIUS SATUR / NINUS ET IULI / US
RUFUS / B(ene)F(iciarii) CO(n)S(ularis) / V(otum) S(olverunt) L(ibentes)
M(erito)²⁶,

pornind de premisa că este vorba despre o dedicație făcută lui Serapis. Incertitudinea lecturii ne-a determinat să nu includem în lucrarea noastră²⁷ această inscripție.

Afirmațiile lui I. Toth, preluate în studiul lui Dan Deac și Rada Varga, potrivit cărora: *the dedications of Apulum can be put in the context of the great struggle to adopt the Isiac divinities in the Roman pantheon, whose artisans were members of the Senatorial elite from the Danube region, respectiv this episode affected the ranks of the Roman army too, as the ultimate exercise of religious policy for the fulfilment of the actual religious needs of the army*²⁸ ar trebui în opinia noastră tratate cu mai mult spirit critic, din moment ce politica religioasă era dictată de casa imperială, membrii elitei senatoriale putând cel mult să se conformeze și să adere la aceasta, ca o dovadă a fidelității față de împărat. Cât privește îndeplinirea nevoilor religioase ale armatei, în condiția în care divinitățile egiptene au un statut de divinități oficiale, ale statului, nevoile religioase ale armatei nu constituiau un factor primordial și determinant în adorarea acestei categorii de divinități.

Ipoteza vehiculată în studiul nostru, cum că „cultele egiptene sunt o modă în rândurile legiunii XIII Gemina (considerăm că există o posibilitate ca și statueta de la Drobeta să dateze de la începuturile stăpânirii romane la nordul

²⁵ Deac, Varga 2014, 14.

²⁶ IDR III/5, 138.

²⁷ Ștefănescu-Onițiu 2009.

²⁸ Toth 1976 apud Deac, Varga 2014, 14

Dunării), care ar fi putut lua contact cu ele înainte de venirea în Dacia”²⁹ nu se confirmă astfel.

Rămâne însă mai plauzibilă cea de-a doua ipoteză susținută de noi, și anume că „dat fiind locul de descoperire a pieselor și calitatea dedicanților (*primus pilus, tribunus laticlavius, legatus legionis*), precum și faptul că temporal suntem în secolul II când cultele egiptene au ocupat un loc important între preferințele religioase ale casei imperiale să fie astfel promovată politica religioasă a dinastiei (nimic din onomastica dedicanților nu spune că am avea de-a face cu africani de origine)”³⁰. Acest punct de vedere se regăsește și în studiul recent al lui Dan Deac și Rada Varga, care susțin faptul că: *This phenomenon appeared due to the restless effort of the governors, officials from the Senatorial order and military men to show their support for the Imperial Household, as the events on the Danube unfolded in the years when Marcus Aurelius (and for a relatively brief period of time Lucius Verus) ruled the Empire*³¹.

Dacă în secolul II cultele egiptene pot fi puse în legătură cu legiunea XIII Gemina, în secolul următor ele apar între manifestările legiunii V Macedonica³². Alături de inscripția pentru Serapis a centurionului C. Iulius Antigonos și a soției acestuia Flavia Apollinaria, din castrul de la *Potaissa* mai provin capul unei statui reprezentând pe zeul Serapis și un inel cu gemă, ambele descoperiri fiind realizate în *thermae*³³. Asocierea în *thermae* a lui Serapis cu Hercules (prezent sub forma unui bust) l-a determinat pe M. Bărbulescu să pună prezența zeului egiptean pe seama calităților sale de zeu vindecător³⁴.

Spre deosebire de manifestările religioase din secolul anterior care au un pronunțat caracter oficial, secolul III aduce în ceea ce privește cultele egiptene o asumare personală, vizibilă și în manifestările legiunii V Macedonica. O problemă pe care dorim să o aducem aici în discuție o constituie rolul pe care armata romană, în special armata romană din Dacia, l-a avut în propagarea cultelor egiptene la nivel provincial.

În opinia lui L. Bricault difuziunea cultului isiac în afara Italiei s-a realizat prin intermediul comercianților și funcționarilor, nu al soldaților, având legătură cu procesul de romanizare. Cultul este prezent în medii urbane, romanizate și alfabetizate, răspândirea acestuia având loc în mod diferit de la o provincie la alta, chiar de la un oraș la altul³⁵. După M. Tomorad, difuziunea cultelor egip-

²⁹ Ștefănescu-Onițiu 2009, 114.

³⁰ Ștefănescu-Onițiu 2009, 114.

³¹ Deac, Varga 2014, 16

³² Deac 2013, 66.

³³ Bărbulescu 2006, 351–352.

³⁴ Bărbulescu 2006.

³⁵ Bricault 2004, 552–553.

tene s-a realizat prin intermediul flotei, indiferent că vorbim despre cetățeni, liberi sau sclavi, în Imperiul Roman aproximativ jumătate dintre navigatori (soldați sau negustori) fiind recrutați din Egipt și din vestul elenistic³⁶.

Ștefana Cristea, preluând punctul de vedere enunțat anterior de M. Popescu³⁷ afirmă că: *the Egyptian gods entered in Roman Dacia through the mediation of the military, of merchants, representatives of the imperial administration and slaves. The spread of the divinities from Egypt through the army was favored by the fact that the soldiers formed an extremely mobile social group inside the borders of the Empire*³⁸.

În studiul său referitor la reliefurile isiaice din Dacia Romană, Maria-Corina Nicolae³⁹ citează punctele de vedere ale lui Y. Le Bohec⁴⁰, M. Bărbulescu⁴¹ și M. C. Budischovsky⁴², care consideră că negustorii, alături de militari, au contribuit la răspândirea acestor culte, iar dintre militari doar ofițerii au manifestat interes, nu și soldații, față de cultele egiptene.

Numărul relativ redus de atestări ale cultelor egiptene în mediul militar comparativ cu mediile civile⁴³ în opinia noastră nu susțin punctul de vedere potrivit căruia armata este factorul principal de difuziune a acestei categorii de culte în mediul provincial al Daciei romane. Descoperirile arheologice privitoare la divinitățile egiptene se înregistrează, după cum putem constata și din studiul Ștefanei Cristea⁴⁴, în special în centrele urbane, intens romanizate ale provinciei (*Potaissa, Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Sucidava, Romula, Micia*), confirmând astfel opinia enunțată de L. Bricault și amintită mai sus, potrivit căreia prezența cultelor egiptene se înregistrează în centre romanizate și urbanizate.

Afirmația potrivit căreia: *the role of the military members is emphasized as well by the fact that most of the findings are along military routes*⁴⁵ o considerăm neinspirată, întrucât pe de o parte nu putem vorbi de drumuri militare, iar pe de altă parte, cu excepția inscripțiilor dedicate de militari sau a descoperirilor arheologice care provin cu certitudine din interiorul castrelor, celelalte nu pot fi atribuite armatei și deci puse în legătură indubitabilă cu aceasta.

Aprecierile lui V. Gasparini privitoare la nordul Africii, potrivit cărora: *It*

³⁶ Tomorad 2005, 441–442.

³⁷ Popescu 2004, 152–155

³⁸ Cristea 2014, 122.

³⁹ Nicolae 2012, 131.

⁴⁰ Le Bohec 2000, 133–138

⁴¹ Bărbulescu 2006, 357

⁴² Budischovsky 2003, 179.

⁴³ Pentru inventarul pieselor vezi și Cristea 2014, 119.

⁴⁴ Cristea 2014, 119.

⁴⁵ Nicolae 2012, 131.

is an old-fashioned cliché that the Isiac cults were typical of the army⁴⁶; the Isiac deities were basically perceived as very Roman official gods, and did not enjoy a strong popular support⁴⁷; soldiers preferred collective cults for Roman traditional deities rather than personal (even if soteriological) ones, such as Isis and Cybele⁴⁸ pot fi extrapolate și situației din Dacia romană.

Dacă în secolul II invocarea divinităților egiptene de către membrii armatei are un pronunțat caracter oficial, „de serviciu”, de susținere a politicii religioase a casei imperiale, în secolul III aceste demersuri nu mai sunt necesare, ceea ce justifică, în opinia noastră, numărul mai restrâns de descoperiri, dar și caracterul lor oarecum personal, asumat individual și denotând o opțiune personală, poate chiar o devoțiune religioasă autentică, fără impact la nivel comunitar.

BIBLIOGRAFIE

- Ankersdorfer 1973,
H. Ankersdorfer, *Studien zur Religion des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian*, Konstanz, 1973.
- Bărbulescu 1984,
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.
- Bărbulescu 1987,
M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.
- Bărbulescu 1994,
M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.
- Bărbulescu 2006,
M. Bărbulescu, *Culte egiptene la Potaissa*, în *Fontes Historiae, Studia in Honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, 351–360.
- Bărbulescu, Cătinaș 1979,
M. Bărbulescu, A. Cătinaș, *Cultul lui Saturnus în Dacia*, în *Apulum*, XVII, 1979, 215–223.
- Berciu, Petolescu 1976,
I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les culte orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden (EPRO 54).

⁴⁶ Gasparini 2015, 484.

⁴⁷ Gasparini 2015, 485.

⁴⁸ Gasparini 2015, 485.

Birley 1978,

E. Birley, *The Religion of the Roman Army*, în ANRW II, 16, 2, 1978, 1506–1541.

Bricault 2004,

L. Bricault, *La diffusion isiaque: une esquisse*, în P. C. Bol, ed., *Fremdheit-Eigenheit. Aegypten, Griechenland und Rom. Austausch und Verstandnis*, Stuttgart, 548–556.

Bricault 2018,

L. Bricault, *Traveling Gods: The Cults of Isis in the Roman Empire*, în J. Spier, T. Potts, Sara E. Cole, eds., *Beyond the Nile. Egypt and the Classical World*, Los Angeles, 2018, 226–231.

Budischovsky 2003,

M. C. Budischovsky, *Témoignages de dévotion isiaque et traces culturelles le long du limes danubien*, în L. Bricault, ed., *Isis en Occident. Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques*, Lyon III, 16–17 mai 2002, Leiden, 171–191.

Cristea 2014,

Ș. Cristea, „*I am Horus the Savior*”. *Representations of Horus-Harpokrates in Roman Dacia*, în *Ziridava*, 28, 115–134.

Deac 2012,

D. Deac, *Note on the Apis bull representations in Roman Dacia*, în *EphNap*, XXII, 223–234.

Deac 2013,

D. Deac, *Being an Isiac in Potaissa. Short remarks on RICIS 616/0102 (= CIL III 882)*, în *ReDIVA*, I, 65–74.

Deac, Varga 2014,

D. Deac, R. Varga, *Isiac Cults in the Settlements of Apulum (Dacia Apulensis)*, *Bibliotheca Isiaca* III, L. Bricault, R. Veymiers, eds., Bordeaux, 2014, 11–20.

Domaszewski 1895,

A. von Domaszewski, *Die Religion des Römischen Heeres*, Trier, 1895.

Gasparini 2015,

V. Gasparini, *Tracing Religious Change in Roman Africa*, în R. Raja, J. Rüpke, eds., *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Blackwell, 2015, 478–488.

Helgeland 1978,

J. Helgeland, *Roman Army Religion*, în ANRW, II, 16, 2, 1978, 1470–1505.

Irby-Massie 1999,

G. L. Irby-Massie, *Military religion in Roman Britain*, Leiden, 1999.

Le Bohec 2000,

Y. Le Bohec, *Isis, Sérapis et l'armée romaine sous le Haut-Empire*, în L. Bricault, ed., *De Memphis a Rome. Actes du Ier Colloque sur les études isiaques*, Leiden, 2000, 133–138.

McCarty 2016,

M. McCarty, *Gods, Masks, and Monstra. Situational Syncretisms in Roman Africa*, în S. Alcock et alii, eds., *Beyond Boundaries: The Art of the Roman Provinces*, Malibu, 2016, 266–280.

Nemeti 2005,

S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

Nicolae 2012,

M-C. Nicolae, *Isiac Reliefs In Roman Dacia*, în *Marisia*, XXXII, 2012, 127–133.

Onițiu 2016,

A. Onițiu, *Religia militarilor din Dacia în epoca romană târzie (secolele III-IV d.Hr)*, în *Arheovest*, IV2, Szeged, 2016, 823–834.

Petolescu 1972,

C. C. Petolescu, *Știri noi privind cultele egiptene Dacia Inferioară*, în *SCIV(A)*, 23, 1, 1972, 79–82.

Popescu 2004,

M. Popescu, *La religion dans l'armée romane de Dacie*, București, 2004.

Shaw 2013,

B. Shaw, *Cult and belief in Punic and Roman Africa*, în M. R. Salzman, W. Adler, eds., *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, vol II. From the Hellenistic Age to Late Antiquity, Cambridge University Press, 2013, 235–263.

Speidel 1995,

M. A. Speidel, *Das Römische Heer als Kulturträger*, Berna, 1995, 187–209.

Stîngă 1998,

I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele I-VI p.Chr*, București, 1998.

Stoll 2001,

O. Stoll, *Zwischen Integration und Abgrenzung. Die Religion des Römischen Heeres im nahen Osten*, în *MAS*, III, 2001.

Ștefănescu 2004,

A. Ștefănescu, *Religia militarilor din trupele auxiliare din Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XXVI, 2004, 259–274.

Ștefănescu 2005,

A. Ștefănescu, *Some notes on the Oriental Cults in the Roman Army from Dacia*, în *Banatica*, 17, 2005, 211–218.

Ștefănescu 2005a,

A. Ștefănescu, *The religion of the soldiers in auxiliar camps of Dacia Superior. Social structure and ethnicity*, în *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Pecs, Hungary, September 2003, University of Pecs, 2005, 505–510.

Ștefănescu 2005b,

A. Ștefănescu, *The religion of the soldiers from the legions in Roman Dacia. An epigraphic approach (I)*, în C. Mușățeanu, M. Bărbulescu, D. Benea, eds., *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București, 2005, 501–508.

Ștefănescu 2006,

A. Ștefănescu, *The Dynasty of the Antonins and the Religion of the Soldiers in Roman Dacia*, în D. Benea, ed., *Daci și romani. 1900 de ani de la Integrarea Daciei în Imperiul Roman*, BHAUT VII, Timișoara, 2006, 154–158.

Ștefănescu 2006a,

A. Ștefănescu, *The Religion of the Soldiers from Dacia during the third Century*, în *Dacia (N.S.)* 50, 2006, 267–274.

Ștefănescu 2006b,

A. Ștefănescu, *Politica religioasă imperială în timpul împăraților Traian și Hadrian și religia militarilor din Dacia romană*, în E. Teodor, O. Țentea, eds., *Dacia Avgvsti Provincia. Crearea provinciei*, București, 2006, 305–310.

Ștefănescu 2006c,

A. Ștefănescu, *The Religion of the Legion XIII Gemina. Votive inscriptions extra fines provinciae Daciae*, în C. Gaiu, C. Găzdac, eds., *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, 801–806.

Ștefănescu-Onițiu 2009,

A. Ștefănescu-Onițiu, *Religia militarilor din Dacia Romană*, Timișoara, 2009.

Tomorad 2005,

M. Tomorad, *Egyptian Cults in Major Roman Fleets*, în D. Demicheli, ed., *Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 2017, 441–450.

Tóth 1976,

I. Tóth, *Marcus Aurelius' miracle of the rain and the Egyptian cults in the Danube regions*, în L. Kákosy, *Studia Aegyptiaca* 2, Budapest, 1976, 101–113.

ON THE AFRICAN CREEDS AND THE ROMAN ARMY IN DACIA. SOME POINTS OF VIEW

Abstract

The studies on the African creeds published during the last decade remind us the question of the presence of those cults in the invocations performed by the Roman army in Dacia. Even if archeological research did not come with new discoveries and evidences, the new points of view have made me resume the subject and reconsider somehow the previous opinions and hypotheses. I will focus below on the North-Africans deities (Saturnus, Caelestis) and especially the Egyptian ones (Isis, Serapis), the last ones being the object of attention of Romanian and foreign researchers in the same way.